

11. Сиромятніков І. В. Введення в професію: від соціальної ролі до професійної суб'єктності: [навчальний посібник] / І.В.Сиромятніков, Б.П.Бархани. – М.: ВУ, 2003. – 148 с.

12. Христенко В. Є. Психологічні прийоми нейтралізації чуток в осередку надзвичайної ситуації / В. Є. Христенко // Проблеми екстремальної та кризової психології : збірник наукових праць. –Вип.12. Частина 2. – Харків: НУЦЗУ, 2012.– С. 143–150.

УДК 159.9

Похілько Д.С., к. психол. н., с.н.с., старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології науково-дослідного центру НУЦЗУ

ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДІВ ДІАГНОСТИКИ ПСИХОЕМОЦІЙНОГО СТАНУ ДИТИНИ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНОЇ СИТУАЦІЇ

В статті йдеться про існуючі на сьогодні методи діагностики психоемоційного стану людини. Представлено порівняльний аналіз найбільш популярних методів діагностики, й можливість їх використання психологами ДСНС України в умовах надзвичайної ситуації. Представлений авторський метод експрес-діагностики психоемоційного стану дитини.

Ключові слова: методи діагностики психоемоційного стану особистості, експрес-діагностика емоцій дитини, надзвичайна ситуація.

В статье говорится о существующих на сегодняшний день методы диагностики психоемоционального состояния человека. Представлен сравнительный анализ наиболее популярных методов диагностики, и возможность их использования психологами ДСНС Украины в условиях чрезвычайной ситуации. Представлен авторский метод экспресс-диагностики психоемоционального состояния ребенка.

Ключевые слова: методы диагностики психоемоционального состояния личности, экспресс-диагностика эмоций ребенка, чрезвычайная ситуация.

Постановка проблеми. Порятунком життя – найголовніша задача у роботі працівників ДСНС України. Не кожен врятований постражданий може в подальшому назвати своє життя повноцінним. Чому так відбувається? А все тому, що кожна нова подія сприймається крізь «завісу» пережитої картини надзвичайної ситуації.

Якщо доросла людина ще може опанувати свої емоції й знайти способи полегшення свого стану, то дитина остається наодинці зі своїми переживаннями. Вона наче знаходиться в пляшці з темного скла, де її оточують негативні емоції, які не знаходячи свого виходу, все більше й більше поглинають її маленьку особистість, завдаючи значних душевних страждань. Така, вимушена ізолюваність в своїх переживаннях не

дає їй можливість отримати необхідну допомогу з боку оточуючих дорослих, близьких, психологів ДСНС України тощо.

Чим швидше буде надано психологічну допомогу, тим меншої травми зазнає особистість дитини; тим скоріше вона відновить свій внутрішній світ та повернеться до нормального повноцінного життя.

Одним з найвагоміших етапів в ефективному наданні психологічної допомоги є діагностика. Саме правильна діагностика дозволяє підібрати актуальний метод впливу й підтримки особистості.

Незважаючи на те, що психологічна наука має достатній психодіагностичний інструментарій, все ж таки існують значні прогалини безпосередньо в методах діагностики емоційних станів особистості. Зокрема, експрес-методів діагностики, які можна використовувати в умовах надзвичайної ситуації, й не лише з дорослими, а й з дитиною.

Питання діагностики в умовах надзвичайної ситуації є актуальною практичною задачею, яка може підвищити ефективність надання екстреної психологічної допомоги, й врятувати чиесь «щасливе» життя.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Емоційний компонент структури особистості завжди цікавив дослідників, але як не дивно він й до сьогодні залишається недостатньо вивченим. Значний вклад в розвиток теорій емоцій внесли: З. Фрейд, Г. Спенсер., Т.Рібо, У. Кенон, К. Ланге, У. Джеймс, К. Ізард, Р. Лазарус, О.М. Леонтьєв, Є.П. Ільїн та інші.

Серед останніх досліджень у галузі вивчення емоцій хочемо звернути увагу на роботу Олександра Володимировича Жегалло «Ідентифікація емоційних станів обличчя в мікроінтервалах часу», який запропонував новий підхід до вирішення проблеми дискретності й неперервності сприйняття експресії обличчя [4]. Його робота містить детальний опис набору базових експресій обличчя. О.В. Жегалло говорить, що є значні відмінності у суб'єктивній значимості базових експресій. Так, страх має більшу валентність в порівнянні з радістю та гнівом, які сприймаються як рівнозначні.

В роботі О.В. Жегалло доведено, що на різних етапах перцептогенезу ідентифікація виразів обличчя відбувається по-різному і залежить від модальності емоцій, порядку проходження експозицій, індивідуально-психологічних особливостей спостерігачів та інших обставин [4].

Також, хочемо виділити і роботу Артема Сергійовича Бобкова «Моделі і методи визначення емоційного стану людини на основі автоматизованої обробки і аналізу відеоінформації», де автор намагається автоматизувати процес розпізнання емоції [1]. У своєму дослідженні автор наголошує на недостатній розробленості методів формального опису емоції. Тобто, емоційні реакції описуються не науковими термінами, а побутовою мовою, що, в свою чергу, значно ускладнює автоматизацію ідентифікації емоційних реакцій.

У роботі А.С. Бобков представляє метод визначення поз та рухів особистості, з урахуванням індивідуальних особливостей людини: мінімальну тривалість пози, рівень активності рухів, при якому рух можна вважати позою [1].

Програмний комплекс розпізнавання емоційної реакції людини А.С. Бобкова містить структуровану експертну інформацію, яка представлена у вигляді бази даних, що зберігає інтерпретацію, словесний опис і зображення характерних поз і рухів тіла. Розроблена методика і програмний комплекс дозволяють відстежити з відеоряду зміни ставлення людей до подій, ефективно і своєчасно виявляти зміни в емоційному стані людини на основі її рухів й позі [1].

Хочемо зазначити, що даний програмний комплекс у своїй роботі потребує використання спеціального технічного обладнання (відеокамери, комп'ютера тощо), що не завжди можливо в умовах надзвичайної ситуації. Також, беручи до уваги специфічність умов діагностики психоемоційного стану постраждалого, можна сказати, що використання відеокамери при наданні екстреної психологічної допомоги, як мінімум суперечить етичним нормам, й може викликати хвилю агресії.

Мета. Аналіз можливостей використання різних методів діагностики емоційного стану дитини в умовах надзвичайної ситуації.

Виклад основного матеріалу. Будь-яка емоція викликає ряд змін у функціонуванні організму людини. Всі зміни, які відбуваються в особистості при переживанні різних емоційних станів можна реєструвати на трьох рівнях:

- ✓ фізіологічному (частота серцевих скорочень, зміна тиску, ритму дихання тощо);
- ✓ поведінково-експресивному (зміни міміки, поз, жестів особистості);
- ✓ суб'єктивно-оцінний (особистість дає суб'єктивну оцінку своїх переживань).

Зазвичай емоційні стани особистості досліджуються за допомогою опитувальників, анкетування та спостереження. Кожен з цих методів має свої позитивні та негативні сторони, але їх ми розглянемо трохи пізніше.

Пропонуємо розглянути найбільш популярні методи діагностики психоемоційного стану людини, що існують на сьогодні:

Діагностика емоцій за допомогою аналізу мови. Метод було розроблено в лабораторії В.І. Галунова за участю В.Х. Манерова. Автори виокремлюють ряд показників, за якими відбувається оцінка психоемоційного стану: частота основного тону мови за кожний конкретний проміжок часу, середня частота основного тону мови за будь який період висловлювання, інтервал змін частоти основного тону, характеристика кривої основного тону.

Ці показники дозволяють визначити ступінь емоційної збудженості особистості, що висловлюється.

Шкала диференційних емоцій (ШДЕ) К. Ізарда. Шкала використовується для діагностики домінуючого психоемоційного стану за допомогою шкали значимості емоцій [3]. Методика представляє з себе перелік загальновідомих емоційних станів яким необхідно надати оцінку від 1-го до 4-х. В результаті підраховується сума балів у кожній строчці й визначається домінуючий психоемоційний стан.

Тест використовується для обстеження підлітків та дорослих.

Методика «Самооцінка емоційних станів» А. Уессмана і Д. Рікса [2]. Опитувальник складається з чотирьох блоків, кожний з яких має по 10 висловлювань. Досліджуваному пропонується обрати у парах суджень те, що на даний момент найбільш прийнятне для нього. Вимірювання проводиться за 10-бальною стеновою системою.

Методика вимірює наступні показники: «спокій – тривожність», «енергійність – втомленість», «піднесеність – пригніченість», «відчуття впевненості – відчуття безпорадності».

Призначена для діагностики підлітків та дорослих.

Методика М.П. Фетіскина «Візуально-асоціативна самооцінка емоційних станів». Методика призначена для експрес-діагностики психоемоційних станів на основі вибору еталонних масок. Досліджуваному необхідно обрати одну з дев'яти масок, яка на даний момент найбільш відповідає його актуального емоційного стану [5].

Методика «Потяг» С.В. Велієва. Методика розроблена на основі кольорового тесту Люшера. Дозволяє визначити ступінь позитивного або негативного психічного стану [3]. В якості стимульного матеріалу виступає білий потяг з 8-ма вагонами: червоний, жовтий, зелений, синій, фіолетовий, сірий, коричневий, чорний. Досліджуваному пропонують розмістити кольорові вагони. В залежності від місця вагона в складі потяга йому надається певна кількість балів. Сума балів визначає знак і ступінь вираженості психоемоційного стану досліджуваного.

Методика призначена для діагностики психоемоційного стану дитини від 2,5 років.

Графічна методика «Кактус» розроблена М.О. Панфіловою. Методика дозволяє визначити психоемоційний стан дитини, наявність агресії, її спрямованість та інтенсивність [6]. На стандартному аркуші А4 простим олівцем дитині пропонують намалювати кактус. В ході малювання питання та додаткові пояснення заборонені. Обробка результатів проходить відповідно до стандартних показників графічних тестів: розташування на аркуші, сила натиску на олівець, розмір малюнка тощо.

Також враховуються специфічні показники: характеристика «образу кактуса», характеристика манери малювання, характеристика голок.

Призначена для діагностики дитини старше 3 років.

Маючи значний досвід надання екстреної психологічної допомоги в умовах надзвичайної ситуації на базі Національного університету цивільного захисту України в науково-дослідній лабораторії екстремальної та кризової психології розроблено експрес-метод діагностики психоемоційного стану дитини за допомогою ляльки з динамічними рисами обличчя (див. рис. 1).

Рис.1. Розроблена лялька з динамічними рисами обличчя.

Метод експрес діагностики психоемоційного стану за допомогою ляльки з динамічними рисами обличчя. Метод дозволяє діагностувати актуальний психоемоційний стан дитини, або емоційне ставлення до певної життєвої ситуації, а також визначити ставлення постраждалої дитини до якогось конкретного об'єкту (людини) з її оточення.

Метод побудовано на основі функціонування механізмів психологічного захисту особистості. Безпосередньо за допомогою проекції дитина відтворює свої емоційні переживання у ляльці. Вона передає ляльці свої переживання в образі певної мімічної маски, за допомогою створених шаблонів елементів обличчя (очі, губи, брови). Адже відомо, що з перших років життя дитина в більшій мірі реагує на міміку та інтонацію ніж на конкретний зміст вербальної інформації, яку їй доносять. Отже, й володіє вона невербальними навичками значно краще, ніж вербальними.

Таким чином, метод можна використовувати з дитиною, яка ще в повному обсязі не оволоділа вербальними навичками, тобто з 2,5 років.

Своєю ненав'язливою формою діагностики метод дозволяє не завдаючи повторної психічної травми, шляхом нагадування картин подій, що відбулися з дитиною, отримати необхідні данні. А в подальшому й провести необхідний комплекс психологічної допомоги.

Надалі пропонується провести порівняльний аналіз методів діагностики психоемоційного стану особистості за наступними критеріями:

- необхідність спеціальних умов для проведення діагностики (спеціальне приміщення, обладнання тощо);
- характеристика стимульного матеріалу (з якого матеріалу виготовлений);
- простота інструкції (наскільки легкою є для сприйняття, зрозуміння й виконання завдання інструкція);
- час, що потрібний для проведення діагностики;
- час, що потрібен для обробки отриманих даних;
- простота обробки даних;
- інтерпретація отриманих даних.

Результати аналізу представлені у таблиці 1.

Одразу ж хочемо зазначити, що в умовах надзвичайної ситуації, або під час проведенні рятувальних робіт у зоні лиха психолог ДСНС України не має змоги в повному обсязі проводити психодіагностику за допомогою опитувальників або анкетувань. Для цього немає а ні часу, а ні належних умов. Так, середній час проведення діагностики за допомогою опитувальників займає від 20-40 хвилин. За цей час у зоні лиха психолог ДСНС України зазвичай вже встигає не лише продіагностувати стан постраждалого, а й надати йому необхідну екстрену психологічну допомогу.

Такий варіант психодіагностики постраждалих можливий лише після їх евакуації з зони катастрофи й тривалого перебування в пунктах евакуації.

Якщо ж мова йде про діагностику дитини, то слід пам'ятати, що більшість існуючих на сьогодні опитувальників та анкет створені лише для дослідження психоемоційного стану підлітків та дорослих. А отже, вони в повному обсязі не охоплюють значну категорію постраждалих – дітей, психіка яких досить вразлива до стрес-факторів надзвичайної ситуації.

Доволі прийнятною для проведення діагностики психоемоційного стану постраждалого в зоні лиха є методика аналізу мови. Її перевагою перед іншими методами є можливість проведення діагностики без безпосереднього контакту з постраждалим. Тобто, її можна використовувати не бачачи того, кого діагностують.

Це вкрай важливо у надзвичайних ситуаціях зі значними руйнуваннями споруд та будинків, в уламках яких завалює людей, або в ситуаціях коли людина заблукала, й зв'язок з нею відбувається через засоби комунікації: телефон, рацію, тощо.

Але мінусом даного виду діагностики є те, що ми не можемо чітко визначити психоемоційний стан особистості, а лише загальну картину його переживань та рівень інтенсивності хвилювання.

Таблиця 1

Порівняльний аналіз методів діагностики психоемоційного стану за обраними критеріями

	Діагностика емоцій за допомогою аналізу мови	Шкала диференційних емоцій (ШДЕ) К. Ізарда	«Самооцінка емоційних станів» А. Уесман і Д. Рікс	«Візуально-асоціативна самооцінка емоційних станів»	Методика «Потяг» С.В. Велієва	Графічна методика «Кактус» М.О. Панфілової	Метод експрес діагностики психоемоційного стану за допомогою ляльки
1	2	3	4	5	6	7	8
Умови проведення	Не потребує спеціальних умов.	Потребує приміщення зі столом й стільцем	Потребує приміщення зі столом й стільцем	Не потребує спеціальних умов	Не потребує спеціальних умов	Потребує приміщення зі столом й стільцем	Не потребує спеціальних умов
Характеристика стимульного матеріалу	Усне мовлення	Паперовий бланк	Паперовий бланк	Паперовий бланк	Паперові шаблони.	Паперовий бланк	Лялька
Простота інструкції	-	Більш складна	Більш складна	Проста	Проста	Проста	Проста
Час на діагностику	Залежить від майстерності діагноста	15-20 хвилин	15-20 хвилин	2-5 хвилин	2-5 хвилин	5-10 хвилин	2-5 хвилин
Час на обробку даних	Залежить від майстерності діагноста	10-20 хвилин	10-20 хвилин	1-2 хвилини	Від 10 хвилин.	Від 10 хвилин	1-2 хвилини.

Продовження таблиці 1

1	2	3	4	5	6	7	8
Простота обробки даних	Базується на досвіді діагноста	Складна потребує математичних розрахунків	Складна потребує математичних розрахунків	Проста	Складна потребує математичних розрахунків	Проста. Потребує уважності діагноста	Проста
Інтерпретація отриманих даних	Не дає картини актуального емоційного стану.	Чітка й зрозуміла. Не потребує додаткових уточнень	Чітка й зрозуміла. Не потребує додаткових уточнень	Реєструється конкретна емоція.	Потребує віртуозного знання кольорового тесту Люшера	Потребує уточнень у досліджуваного	Потребує уточнень у досліджуваного.

Також, даний метод діагностики важко використовувати з дитиною дошкільного віку, адже дитина ще в повному обсязі не володіє вербальними методами комунікації, та не може описати свої відчуття та переживання.

Дослідження психоемоційного стану дитини дошкільного та молодшого шкільного віку, зазвичай, можна провести за допомогою ігрових та кольорових методів діагностики.

Кольорові методи доволі швидкі й прості в процедурі проведення діагностики. Вони охоплюють всі категорії постраждалих (діти, підлітки, дорослі, люди похилого віку, тощо), адже їх можна проводити вже з 2,5 років.

Використання цих методик потребують від фахівця психологічної служби ДСНС України віртуозного володіння кольоровим тестом Люшера, адже інтерпретація існуючих кольорових методів діагностики психоемоційного стану дитини й особистості в цілому заснована саме на цьому методі.

Також, хочемо звернути увагу і на те, що процедура проведення діагностики психоемоційного стану дитини за допомогою кольорових методів займає як мінімум 15 хвилин.

Широкі можливості в діагностиці психоемоційного стану дитини дають малюнкові або графічні методи. Вони на відміну від інших методик не лише визначають актуальний психоемоційний стан дитини, а й висвітлюють її внутрішні переживання, страхи тощо.

Але значним мінусом малюнкових методик є те, що для проведення психодіагностики необхідні спеціальні умови, які на жаль не завжди можна створити в зоні надзвичайної ситуації. Також, сам стимульний матеріал (паперові аркуші, олівці тощо) можуть пошкодитися чи забруднитися в процесі роботи, що в свою чергу може спричинити додаткові негативні переживання у дитини.

Процедура діагностики психоемоційного стану дитини за допомогою малюнкових методик займає від 20 хвилин. До цього часу необхідно ще й додати час на проведення діалогу, що дозволяє уточнити отримані дані.

Найбільш близькою за структурою та методом функціонування до запропонованого нами методу діагностики є методика М.П. Фетіска «Візуально-асоціативна самооцінка емоційних станів». На відміну від неї, наш стимульний матеріал (лялька) є знайомим та звичним для дитини, й не викликає додаткового нервового напруження під час діагностики.

У методиці М.П. Фетіска представлені дев'ять статичних масок, які відповідають дев'яти емоціям. Наш метод дозволяє дитині самостійно маніпулювати з рисами обличчя та створити свою власну маску, яка може відповідати зовсім іншому психоемоційному стану. Таким чином,

запропонований нами метод відкриває можливість діагностувати більш значний спектр психоемоційних станів особистості дитини.

Легкість та простота процесу діагностики нашого методу дає можливість використовувати його з дитиною вже з 2,5 років.

Також, м'який та приємний на дотик матеріал ляльки дозволяє дитині прижимати, обіймати та активно взаємодіяти з нею, що в свою чергу надає їй певний терапевтичний ефект, знижує відчуття тривоги й страху.

Запропонований нами метод експрес-діагностики психоемоційного стану за допомогою ляльки з динамічними рисами обличчя у порівнянні з іншими існуючими методиками дозволяє скоротити час діагностики до 5 хвилин (включно з усіма додатковими запитаннями та уточненнями), що, в свою чергу, значно полегшує роботу психолога ДСНС України, й надає можливість швидше розпочати надання екстреної психологічної допомоги постраждалому.

Висновки. Незважаючи на те, що сучасна психологічна наука має значний психодіагностичний інструментарій, все ж таки існують великі прогалини в методах експрес-діагностики психоемоційного стану постраждалої у надзвичайній ситуації дитини.

Частина існуючих психодіагностичних методів та методик потребують спеціальних умов для проведення процедури діагностики; інші - значних затрат часу, що саме по собі суперечить принципам надання екстреної психологічної допомоги; треті мають надто складну систему обробки даних, яка потребує від психолога більшої концентрації уваги на самій діагностиці, ніж на стані постраждалої дитини.

Запропонований метод діагностики психоемоційного стану дитини за допомогою ляльки з динамічними рисами обличчя дозволяє значно скоротити процес діагностики (вся процедура займає не більше 5 хвилин); сам процес діагностики є цікавим для дитини; легкий в обробці отриманих даних та їх інтерпретації; знайомість та фізична характеристика стимульного матеріалу (м'яка лялька) дозволяє не лише провести діагностику, а й знизити у дитини нервові напруження й відчуття тривоги та страху.

Подальшими перспективами досліджень може стати вивчення можливостей використання ляльки з динамічними рисами обличчя в психотерапевтичній роботі з постраждалими дітьми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бобков А. С. Модели и методы определения эмоционального состояния человека на основе автоматизированной обработки и анализа видеоинформации : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня техн. наук : спец. 05.13.01 «Системный анализ, управление и обработка информации (информационно-вычислительное обеспечение)» / Бобков

Артем Сергеевич; [Место защиты: Ин-т систем. анализа РАН]. – Москва, 2013. – 24 с.

2. Большая энциклопедия психологических тестов / [авт.-сост. А.А. Карелин]. – Москва : ЭКСМО, 2005. – С.241-244.

3. Елисеев О.П. Практикум по психологии личности / О. П. Елисеев. - СПб. [и др.] : Питер, 2003. – С.226–227. – (Серия «Практикум по психологии»).

4. Жегалло А. В. Идентификация эмоциональных состояний лица в микроинтервалах времени : диссертация ... кандидата психологических наук : 19.00.01 / Жегалло Александр Владимирович; [Место защиты: Ин-т психологии РАН]. – Москва, 2007. – 127 с.

5. Ильин Е. П. Эмоции и чувства : [учебное пособие] / Ильин Е. П. – 2-е изд., перераб. и доп. – Санкт-Петербург [и др.] : Питер, 2011. – 782 с. – (Мастера психологии).

6. Панфилова М. А. Графическая методика «Кактус» / Марина Александровна Памфилова // Обруч. – 2000. – №5. – С. 12–13.

УДК 159.9: 316.48

Резнік О.Г., старший офіцер відділення здійснення слідчих (розшукових) дій оперативно-розшукового відділу Луцького прикордонного загону ДПСУ

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ КЕРІВНИКА ПРИКОРДОННОГО ПІДРОЗДІЛУ ЯК СУБ'ЄКТА БОСІНГУ

У статті розглядається психологічний портрет керівника прикордонного підрозділу як суб'єкта босінгу; визначено типові порушення статутних вимог з боку керівника, що провокують виникнення босінгу; окреслено стиль поведінки керівника щодо емоційного пригнічення підлеглих та надано психологічну характеристику суб'єкту босінгу.

Ключові слова: босінг, керівник, психологічний портрет, прикордонний підрозділ.

В статье рассматривается психологический портрет руководителя пограничного подразделения как субъекта босинга; определены типичные нарушения уставных требований со стороны руководителя, которые провоцируют возникновение босинга; очерчены стиль поведения руководителя по эмоциональному подавлению подчиненных и предоставлена психологическая характеристика субъекта босинга.

Ключевые слова: босинг, руководитель, психологический портрет, пограничное подразделение.

Постановка проблеми. В умовах сучасних змін, що відбуваються у підходах до організації оперативно-службової та службово-бойової діяльності органів та підрозділів охорони кордону, тривалого збройного